

روش پژوهش آسان در علوم انسانی

سیدرضا موسوی نیا

استادیار دانشگاه علامه طباطبائی

نشر مخاطب

بهار ۱۳۹۶

سرشناسه	:	موسوی‌نیا، سیدرضا، ۱۳۶۰ -
عنوان و نام پدیدآور	:	روش پژوهش آسان در علوم انسانی/سید رضا موسوی‌نیا.
مشخصات نشر	:	تهران: نشر مخاطب، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	:	۲۱۲ ص: مصور، نمودار.
شابک	:	978-600-5750-44-7
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	علوم انسانی -- تحقیق -- روش‌شناسی
موضوع	:	Humanities -- Research -- Methodology
رده بندی کنگره	:	AZ۱۸۶/م۸۹۱ ۱۳۹۶
رده بندی دیو	:	۰۰۱/۳
شماره کتابشمار ملی	:	۴۶۹۳۸۹۴
تاریخ درخواست	:	۱۳۹۶/۰۲/۱۰
تاریخ پاسخگویی	:	۴۶۹۳۶۴۵
کد پیگیری	:	

عنوان: روش پژوهش آسان در علوم انسانی

نویسنده: سید رضا موسوی‌نیا

صفحه آرا: لیلا کامران

طراح جلد: الهه کاظمی

ناشر: مخاطب

نوبت چاپ: اول/ ۱۳۹۶

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

دفتر مرکزی تهران، خیابان انقلاب اسلامی، ابتدای جماراده جنوبی، برج ۲۰۱، واحد ۳، تلفن: ۰۲۱ ۶۶۹۵۸۲۲۵ - ۰۹۱۲۳۰۸۷۲۳۲
 پایگاه اطلاع رسانی: www.mokhatabook.com پست الکترونیکی: www.mokhatabook1379@gmail.com

مراکز پخش و فروش:

۱. تهران، خیابان ۱۲ فروردین، بین روانمهر و نظری، بن‌بست حقیقت‌پلاک ۴، واحد ۴، کتاب آوا
۲. تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بازارچه کتاب، پلاک ۱۲، انتشارات چاپخش
۳. تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، نبش خیابان نظری، پلاک ۱۴۲، دانشیران
۴. تهران، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، خ شهید لیلی‌زاد، کوچه درخشان، پلاک ۲، توحید دانش

تلفن: ۰۲۱ ۶۶۹۷۴۶۴۵

تلفن: ۰۲۱ ۶۶۴۰۴۱۱۰

تلفن: ۰۲۱ ۶۶۴۱۶۶۷۶

تلفن: ۰۲۱ ۶۶۴۹۰۲۰۹

فهرست مطالب

سخنی از مؤلف	۱
پیشگفتار	۵
فصل اول: روش‌شناسی: ماهیت نظری روش پژوهش	۹
فصل دوم: اهداف، راهبرد و گونه‌های پژوهش	۳۷
فصل سوم: روش اختلاطی علمی - تفسیری (کمی - کیفی)	۶۵
فصل چهارم: طرح پژوهش در روش علمی تجربی	۸۱
فصل پنجم: طرح پژوهش در روش کیفی - تفسیری	۱۲۵
فصل ششم: شیوه‌ها، کمی و کیفی جمع‌آوری اطلاعات	۱۵۹
منابع و مأخذ	۱۹۱

سخنی از مؤلف

نوشتن سخت‌تر از گفتن است و در جوامعی که فرهنگ شفاهی، آن هم از نوع تک‌گویی و مونولوگ، قوی‌تر و رایج‌تر از فرهنگ مکتوب است، نوشتن سخت‌تر هم می‌شود. در نظام آموزش و پرورش ایران، زنگ انشاء و زنگ تفریح، تقریباً معادل هم تلقی می‌شوند. دغدغه اصلی دانش‌آموزان به خصوص در دوره دبیرستان، حفظ کردن (و نه فهمیدن) حجم زیادی از مطالب، سرعت در جزوه نویسی و قدرت بالای تست‌زدن است. کمتر معلمی در دوره دانش‌آموزی، به ما آموخت که صفحاتی از کتابی را بخوانیم، کتاب را ببندیم، آنچه را که خواندیم در ذهن خود تجزیه و تحلیل کنیم و سپس یافته‌هایمان را در یک صفحه به صورت خلاصه بنویسیم. کمتر آموخته‌ایم مطالبی که می‌شنویم، با مفاهیم ذهنی و قلم خود، روی کاغذ بیاوریم. حتماً گویید: بیش از نگرش آموخته‌ایم. دوست داریم بیشتر صحبت کنیم تا اینکه اندیشه‌هایمان را روی کاغذ بیاوریم. این فرهنگ از مدارس به دانشگاه‌ها نیز تسری پیدا کرده است. دانشجویان تا به وارد دانشگاه تمایل به جزوه‌نویسی و حفظ کردن انبوهی از مطالب دارند و ترجیح می‌دهند با تحویل دادن همان محفوظات و نگرش عینی جملات کتاب و استاد، نمره قبولی دریافت کنند. آن‌ها ترجیح می‌دهند در کلاس، به طور شفاهی کنفرانسی ارائه دهند تا اینکه مسئله‌ای را در یک صفحه تحلیل و تبیین نمایند. نتیجه این وضعیت این است که عموم دانشجویان در رشته‌های علوم انسانی با انبوهی از محفوظات ذهنی فارغ‌التحصیل می‌شوند اما از نوشتن گریزان هستند. این در حالی است که مزیت و هنر اصلی فارغ‌التحصیلان رشته‌های علوم انسانی، قدرت تحلیل، تبیین و تفسیر پدیده‌های اجتماعی است که باید به صورت مکتوب ارائه بدهند. شناسنامه دانش‌های علوم انسانی، آثار مکتوب اوست.

اهمیت درس روش پژوهش برای دانشجویان رشته‌های مختلف علوم انسانی در همین اصل است. این درس در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به دانشجویان می‌آموزد که چگونه روشمند بیاندیشند و روشمند بنویسند. موفقیت و نمود دانشجویان علوم انسانی در همه درس‌هایی که در دانشگاه می‌آموزند، در گرو یادگیری درس روش پژوهش است. ضعف دانشجویان در بسیاری از درس‌ها، نمود کمتری در درس‌های دیگر دارد. در این وضعیت دانشجویان شاید بتوانند با تقویت درس‌های دیگر، ضعف خود را جبران کنند اما

ضعف دانشجوی در روش پژوهش، در همه درس‌ها و به خصوص در ارائه پایان‌نامه تحصیلی به وضوح خود را نشان می‌دهد. بنابراین روش پژوهش برای دانشجویان رشته‌های علوم انسانی درسی بنیادین است و دانشجویان باید توجه و اهتمام ویژه‌ای نسبت به این درس داشته باشند. آنها باید قلم دست بگیرند و شروع به نوشتن کنند. به طور حتم نوشته‌های آغازین آنها مملو از اشتباهات گوناگون خواهد بود اما برای خوب نوشتن هیچ راهی جز غلط نوشتن در آغاز وجود ندارد. درست نوشتن و خوب نوشتن صبوری فراوان می‌طلبد و من و شما باید این صبری را در خود ایجاد کنیم تا به تدریج خوب، درست و روشمند بنویسیم. صبوری و ممارست در نوشتن مانند صبوری باغبان است که با صبر و حوصله چندین سال برای باغ خود زحمت می‌کشد تا بالاخره محصولی خوب به طور دائمی برداشت نماید.

در این کتاب پس از بررسی انبوه کتاب‌های روش پژوهش که در رشته‌های مختلف علوم انسانی نگارش شده است و نیز تجربیاتی که از تدریس روش پژوهش در دانشگاه علامه طباطبائی به دست آمده است سعی کرده‌ام با قلمی ساده، روان و به صورت کاربردی، درس روش پژوهش را برای دانشجویان علوم انسانی بنویسم. رشته‌های مختلف علوم انسانی در مبانی و اصول بنیادین روش پژوهش با یکدیگر مشترک هستند، اما به لحاظ تکنیک‌های روشی، تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. از این رو در نگارش مطالب کتاب به گونه‌ای عمل کردم که برای همه دانشجویان رشته‌های علوم انسانی مفید باشد. در این کتاب تلاش شده است تا مبانی نظری و اصولی در روش‌شناسی به بیانی ساده ارائه شده و از آن مهمتر ارتباط میان مبانی نظری روش‌شناسی با مباحث تکنیکی در روش تحقیق، تکرار گردد. در بیان مثال‌ها نیز سعی شده از مباحث رشته‌های مختلف استفاده شود.

این کتاب بویژه برای دانشجویان رشته‌های علوم سیاسی، روابط بین‌الملل، مطالعات منطقه‌ای، تاریخ، علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی سیاسی، جامعه‌شناسی و علوم ارتباطات مفید خواهد بود. دانشجویان و پژوهشگران در این رشته‌ها با خواندن این کتاب می‌توانند ارتباط میان مبانی نظری و تکنیک‌های روش تحقیق را به خوبی بیاموزند و مهمتر آنکه مبانی نظری و تکنیک‌های پژوهش را گام به گام در پژوهش خود به کار ببندند. نتیجه این پژوهش متنی روشمند و منظم خواهد بود.

حمد و سپاس، اول و آخر مخصوص خداوند متعال است که قلم به دست ما داد و به ما آموخت آنچه نمی‌دانستیم و می‌آموزاند آنچه نمی‌دانیم. ضروری می‌دانم، خارج از تعارفات

مرسوم، عمیقاً از اساتید بزرگوارم آقایان دکتر محمود، سریع‌القلم، دکتر محمدرضا تاجیک و دکتر حسین سلیمی که در طول دوران تحصیل دانشگاهی به من روش تحقیق آموختند، تشکر و قدردانی نمایم. از دانشجویانی که با حضور فعال خود در کلاس‌های درس روش تحقیق در دانشگاه علامه طباطبائی، انگیزه نگارش این کتاب را در من بوجود آوردند، تشکر می‌کنم. از مدیران انتشارات مخاطب نیز که این کتاب را منتشر کردند، سپاسگزارم.

سیدرضا موسوی‌نیا

دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی

فروردین ۱۳۹۶

www.ketab.ir

پیشگفتار

واقعیت‌گریزی و تحلیل‌اندیشی از نتایج رایج بودن فرهنگ شفاهی و مهجور بودن فرهنگ مکتوب در جوامع است. این آفت از سطوح زیرین جامعه تکوین و در لایه‌های نخبگی نیز نفوذ پیدا می‌کند. یکی از مهمترین دلائل این آسیب اجتماعی، جایگاه تنزل‌یافته علوم انسانی در جامعه ایرانی است. علوم انسانی در جامعه ایرانی، جایگاه درجه دومی دارد و نسبت به علوم پزشکی و مهندسی، به سه شهرت درجه دو محسوب می‌شود. دانش‌آموزانی که در درس‌های مانند ریاضات، شیمی و فیزیک ضعیف هستند، ناگزیر وارد رشته‌های علوم انسانی می‌شوند. کمتر دانش‌آموزی که از سراغ داریم که چشم بر روی رشته‌های مهندسی و پزشکی بیند و با اشتیاق و علاقه، رشته‌ای از قبیل جامعه‌شناسی، سیاست و روان‌شناسی را انتخاب نماید. نتیجه جایگاه تنزل‌یافته علوم انسانی در ایران، افت کیفی علوم انسانی، عدم تولید دانش بومی و وابستگی به متون ترجمه شده در رشته‌های مختلف علوم انسانی است. وقتی علوم انسانی جایگاه واقعی خود را در پیشبرد جامعه پیدا نکند، نخبگان علوم انسانی نیز جایگاه واقعی خود را نخواهند یافت. از آنجا که رشته علوم انسانی در ایران متأثر از علوم غربی است، نخبگان رشته‌های علوم انسانی نیز عالمان غرب‌زد و غکارآمد برای مسائل ایران تلقی می‌شوند. بی‌تردید علوم انسانی در ایران باید از مصرف‌درایی به سوی تولید دانش سیر نماید اما باید بپذیریم که حرکت به سوی بومی کردن علوم انسانی در ایران مستلزم تحقق اهداف عالی علمی در ایران، در گرو منزلت دادن به علوم انسانی و نخبگان علوم انسانی ازاداندیشی و به خصوص تقویت فرهنگ مکتوب در جامعه است.

نوشتن ذهن را منظم و شخصیت انسان را متعادل می‌کند. انسان با نوشتن می‌تواند اندیشه‌های خود را ارزیابی و اصلاح کند. برای نگارش باید ذهن را آرام و منظم کرد و این نظم ذهنی کمک می‌کند تا تناقض‌اندیشی را کاهش دهیم و منطقی بیاندیشیم. هر چقدر بیشتر بنویسیم، منطق در گفتار را نیز بیشتر رعایت خواهیم کرد. بر اثر نوشتن عادت ذهنی در ما شکل

می‌گیرید که هر چیزی را نگوییم و با استدلال سخن بگوییم. به این ترتیب نوشتن شخصیت انسان را نیز متحول خواهد کرد. دانشجویان علوم انسانی باید به نوشتن اصالت دهند و هنر خوب نوشتن را دغدغه اصلی خود در دوران تحصیل قرار دهند. خوب نوشتن نیازمند اشراف بر اطلاعات، طبقه‌بندی اطلاعات، قدرت تلخیص، افزایش قدرت تحلیل، ذهنیت نظری و از همه مهمتر روشمند اندیشیدن است. ذهن روشمند، ذهن منظم و خلاق است که اسیر انبوهی از اطلاعات یا داده‌های خام نمی‌شود، اطلاعات را در ذهن خود طبقه‌بندی می‌کند، ترتیب را در اندیشیدن رعایت می‌کند و مانند یک کارخانه قالب‌ریزی، انبوهی از اطلاعات را با قالب‌های نظری و هدفمند در جای خود می‌چیند و به نگارش درمی‌آورد. درس روش پژوهش، منظم اندیشیدن، چینش اطلاعات، تحلیل اطلاعات و هدفمند نوشتن را به دانشجویان عبرت‌آموز می‌دهد. از این منظر مهمترین درس در میان دروس هر رشته علوم انسانی، درس روش پژوهش است. هنر یک عالم علوم انسانی در این است که ایده‌های خود بنویسد و درس روش پژوهش به او می‌آموزاند تا ایده‌های خود را به شکلی درست، کامل، هدفمند و جذاب به خواننده ارائه کند. گاه اطلاعات عادی را با نگارش روشمند می‌توان بسیار جذاب نمود و گاه اطلاعات بداب با نگارشی نامنظم کم اهمیت جلوه می‌کند. تفاوت نوشته‌ای که در مقالات علمی پژوهشی منتشر می‌شود و یادداشت‌هایی که در سایت‌های غیرمعتبر اینترنتی منتشر می‌شود، به داده‌ها، اطلاعات مطرح شده در آنها مربوط نیست. چه بسا هر دو نوشته از اطلاعات مشابهی استفاده کرده‌اند. آنچه یک نوشته را در منزلت یک مقاله علمی ممتاز قرار می‌دهد، ساخت نظری و روشمند آن است. در این کتاب سعی شده است تا خوانندگان بویژه پژوهشگران و دانشجویان، پیش‌درآمدی بر روش‌شناسی و روش پژوهش و ارتباط این دو با یکدیگر را با بیانی ساده و روان بیاموزند. روش‌شناسی و مباحث نظری ناظر بر متدولوژی می‌پردازد و روش پژوهش ناظر بر تکنیک‌های پژوهش و طرح پژوهشی (پروپوزال) است. فصول طراحی شده در کتاب کاملاً مرتبط با یکدیگر است. از این رو به دانشجویان و پژوهشگران توصیه می‌شود کتاب را از ابتداء آن مطالعه نمایند.

فصل اول کتاب به ماهیت نظری در روش‌شناسی می‌پردازد. این فصل پیش‌نگارشی برای پژوهش محسوب می‌شود و در آن مبانی پارادایمیک دو رویکرد و یا نحله علمی- تجربی و کیفی- تفسیری توضیح داده می‌شود. این دو نحله، رایج‌ترین طبقه‌بندی اولیه روش پژوهش در علوم انسانی را تشکیل می‌دهند. برخی از نویسندگان رویکرد انتقادی و یا رویکرد ترکیبی

کمی/ کیفی را نیز به عنوان روش سوم و چهارم در روش‌شناسی معرفی می‌کنند. نویسندگان کتاب اما معتقد است رویکرد انتقادی و رویکرد التقاطی (مشهور به ترکیبی) در ذیل دو نحله اصلی علمی- تجربی و کیفی- تفسیری مطرح می‌شوند و به لحاظ نظری از این دو روش تغذیه می‌کنند. در این مورد بیشتر خواهیم گفت. فهم مبانی پارادایمیک روش علمی- تجربی و کیفی- تفسیری گام نخست در یادگیری روش‌شناسی است. پژوهشگر پس از آنکه در ذهن خود به مسئله‌ای می‌رسد و تصمیم می‌گیرد که مسئله خود را با پژوهش حل نماید، آنگاه متناسب با مسئله خود، از میان دو رویکرد علمی- تجربی و کیفی- تفسیری دست به انتخاب می‌زند.

فصل دوم به اهداف، راهبردها و گونه‌های پژوهش می‌پردازد. این فصل نیز پیش‌نگارش و گام‌های رم، سوم و چهارم پژوهشگر در روش پژوهش را تشکیل می‌دهد. این گام‌ها کاملاً با گام اول پژوهشگر مرتبط هستند. در گام اول هر کدام از رویکردها و نحله‌های علمی- تجربی و کیفی- تفسیری که انتخاب شدند، آنگاه اهداف، راهبرد و گونه تحقیق، مرتبط با آن نحله انتخاب می‌شوند. اهداف، فرضیه، تبیینی، پیش‌بینی، تجویزی، برآورد و ارزیابی، اکتشافی، تفسیری، قرائت و آینده‌رو، راهبردهای استقرایی، قیاسی، علت‌یابی و استفهایی؛ گونه‌های پژوهشی بنیادی، کاربردی، مطالعاتی، تطبیقی، ایستاسنجی و مطالعه روند با ذکر مثال از رشته‌های مختلف تحصیلی در این فصل توضیح داده خواهند شد.

فصل سوم نیز مانند فصل اول و دوم پیش‌نگارش تحقیق محسوب می‌شود. این فصل به روش التقاطی و یا اختلاطی علمی- تفسیری می‌پردازد. در این فصل پس از توضیح روش‌های کمی و کیفی و نشان دادن وجوه افتراق آنها با یکدیگر، به این پرسش پردازیم که آیا امکان ترکیب روش‌های کمی با کیفی وجود دارد؟ چگونه می‌توان از ویژگی‌های کاربردی روش علمی- تجربی و کیفی- تفسیری در قالب رویکردی سوم در روش‌شناسی بهره‌مند شد؟ در عین حال اسیر تعارضات معرفت‌شناسی آنها نشد؟ در این فصل ضمن تفکیک میان اطلاعات کمی و کیفی با تحلیل کمی و کیفی، استدلال می‌کنیم که امکان ترکیب اطلاعات کمی و کیفی وجود دارد اما امکان ترکیب تحلیل کمی با کیفی و یا ترکیب رویکرد علمی- تجربی و کیفی- تفسیری وجود ندارد. آنچه می‌توان انجام داد، التقاط و یا اختلاط تحلیل کمی و کیفی است. روش انجام این اختلاط در این فصل بیان می‌شود.

فصل چهارم کتاب آغاز نگارش است و به طرح پژوهش یا نگارش پروپوزال پژوهش می‌پردازد. در این فصل دانشجو یا پژوهشگر قلم دست می‌گیرد و طرح کلان پژوهش خود را با بیان مسئله، انتخاب عنوان، سؤالات اصلی و فرعی، فرضیه (در صورت لزوم)، مفروضات، متغیرها، شاخصه‌ها و... به نگارش در می‌آورد. در این فصل با بیان مثال‌های متعدد از رشته‌های مختلف، شیوه طراحی درست سؤال و نگارش فرضیه، تعیین متغیرها و... را توضیح می‌دهیم. همچنین نشان می‌دهیم چگونه می‌توان با مفهوم‌سازی، متغیرها یا شاخصه‌های انتزاعی را به صورت انضمامی مفهوم‌سازی کنیم.

فصل پنجم به طرح پژوهش در پژوهش‌های کیفی - تفسیری اختصاص دارد. در این فصل تکنیک‌های کمی از قبیل تحلیل محتوی کمی، تحلیل محتوی کیفی، مدل‌های آینده‌پژوهی (شامل برآورد، گونه‌های قطعیت ممکن، وجوه عدم قطعیت محتمل، لوزی تصمیم‌گیری، مدل دلفی) و تعمیق در گروه‌های اجتماعی با بیان مثال توضیح داده می‌شوند.

فصل ششم به شیوه‌های جمع‌آوری تولید اطلاعات کمی و کیفی می‌پردازد. مفهوم محوری این فصل «پیمایش در علوم انسانی» است. بسیاری از پژوهشگران، روش پژوهش را شیوه جمع‌آوری اطلاعات و ساختارمند کردن اطلاعات تعریف می‌کنند. در این فصل می‌آموزیم چگونه در حوزه مطالعاتی خود اطلاعات تولید کنیم، چگونه از اطلاعات سابق بهره ببریم و چگونه اطلاعات را به صورتی ساختارمند در دسترس خود استفاده کنیم. در این فصل مفهوم پیمایش در علوم انسانی در دو مفهوم سنجش (کمی) / ارزیابی (کمی/ کیفی) تقسیم‌بندی می‌شود. در پیمایش - سنجش، شیوه‌های کمیت‌سازی، اندازه‌گیری، مقیاسی و اندازه‌گیری با نمودار و جدول را نشان می‌دهیم. در پیمایش - ارزیابی نیز تکنیک‌های انجام مصاحبه، پرسشنامه و مشاهدات میدانی توضیح داده می‌شود. در پایان این فصل نیز شیوه‌های بخش‌بندی، فصل‌بندی، پاراگراف‌نویسی و رفرنس‌نویسی توضیح داده می‌شود.